

تقدیم به تندیس‌های صبر

مادر بزرگوار

و

دو خواهرم

پیشگفتار

برقراری ارتباط با پیروان فرقه‌های متعدد و آشنایی با آراء و باورها و تاریخ آنان، مطالعه و پژوهش درباره فرقه‌ها و گرایش‌های درون‌دینی را ناگزیر می‌سازد؛ علاوه بر آنکه ارضای حس کنجکاو را نیز می‌توان انگیزه‌ای برای چنین مطالعه‌ای دانست. تحقیق در فرقه‌های گوناگون، فهم درست باورهای مذهبی خود و آشکار کردن کاستی‌ها و کژی‌های مذاهب رقیب را ممکن می‌سازد. پس از این، فرد در پی اثبات و نشان دادن درستی و حقانیت مذهب خود برمی‌آید. هیچ‌گاه نمی‌توان شمار پیروان یک مذهب یا فرقه را دلیلی بر حقانیت آن فرقه دانست؛ بلکه ایمان درست و راسخ به خدا، پیامبر و اطاعت راستین از آنها عامل حقانیت و نجات آدمی است؛ اگرچه تعداد کسانی که به این معانی دست یابند، اندک باشد. بنابراین ایمان محور و هسته مرکزی دین است و یکی از مهم‌ترین مقولات اخلاق دینی و مباحث الهیاتی بشر و نخستین و مهم‌ترین مفهوم کلامی در تاریخ فرهنگ و اندیشه تمامی ادیان و به‌ویژه دین اسلام به‌شمار می‌رود.

از صدر اسلام تا چند سده نخست هجری، مفهوم ایمان نقطه آغاز همه اندیشه‌ورزی‌ها در میان مسلمانان بود. اهمیت این موضوع باعث شد نظریات متعدد و متفاوتی در این‌باره طرح شوند و در فرهنگ اندیشه و تفکر نوپای اسلام فرقه‌ها و گرایش‌های گوناگون کلامی با تفکرات ویژه‌ای حول این موضوع، مجال عرض اندام بیابند. «مرجه» یکی از این گرایش‌های فکری بود که «حسن بن محمد حنفیه» در نیمه دوم قرن نخست هجری در شهر کوفه به طرح و تبیین آن پرداخت. به تدریج این فرقه با رواج نظریات و عقاید خود، در مناطق مختلف بلاد اسلامی، پیروان و طرفدارانی را به سوی خود جلب کرد.

تعریف «مرجه» از ایمان بر جدایی عمل از ماهیت ایمان مبتنی است. از این منظر، ایمان صرفاً اقراری زبانی یا تصدیق قلبی است و یا هر دو با هم. در این تفکر، حکم مرتکب کبیره نیز بیان نشده است. از دیدگاه مرجه، اطاعت از امام، خلیفه و حتی حاکم ظالم مجاز است؛ از این‌رو پیروی از حاکم اگرچه ظالم باشد، برای حفظ وحدت اسلامی لازم است. این عقاید باعث شد کسانی که از شریعت و عمل به ارکان دین‌گریزان بودند و می‌خواستند به ظاهر دین‌دار باقی بمانند، به این فرقه گرایش یابند. حاکمان ظالم و فاسق جوامع اسلامی نیز برای حفظ حکومت و قدرت خویش به تبلیغ، ترویج و دفاع از این فرقه پرداختند. اما این عقاید باطل و پوچ، هیچ‌گاه از منظر ائمه اطهار (ع) پنهان نماند و ایشان به رد این افکار و نهی شیعیان و مسلمانان از آنها پرداختند. این فرقه در سده سوم افول کرد، اما پاره‌ای از افکار و عقاید آنها از میان نرفت و در آموزه‌های فرقه‌های دیگر هضم شده و تاکنون نیز برقرار مانده است.

با این وصف بررسی باورها و افکار فرقه مرجه اهمیت بسیار دارد و پژوهش‌هایی نیز در این‌باره انجام گرفته است. این پژوهش‌ها به زبان‌های گوناگون در کتاب‌های ملل و نحل و آثار مربوط به آشنایی با فرقه‌های

اسلامی بازتاب یافته است. به هر حال کتاب فارسی موجود دربارهٔ این فرقه، مرجئه: تاریخ و اندیشه، اثر حجت‌الاسلام والمسلمین رسول جعفریان است. علاوه بر این، اثر بسیار مختصری نیز از دکتر حسین عطوان موجود است که به همت حمیدرضا آژیر با عنوان مرجئه و جهمیه در خراسان عصر اموی ترجمه و منتشر شده است. همچنین پایان‌نامه‌ها و مقالاتی نیز در این باره به زبان فارسی می‌توان یافت. در حال حاضر غیر از این موارد، کتاب فارسی دیگری در این زمینه در دسترس نیست.

باتوجه به چنین پیشینه‌ای جای خالی کتابی مستقل دربارهٔ این فرقه کاملاً محسوس است، کتابی که گرچه مختصر، دربردارندهٔ تمامی موضوعات «مرجئه» باشد؛ موضوعاتی همچون استمرار تفکر ارجائی، نقد مرجئه از دیدگاه قرآن و معصومین (ع) و همچنین نقدهای عملی و نظری وارد بر مرجئه. چنین اثری برای پژوهشگران و دانشجویان رشته‌های مربوط به فرقه‌ها و مذاهب اسلامی سودمند است. در این نوشتار تلاش می‌شود که علاوه بر آنچه در کتاب‌های عربی و نیز کتاب مرجئه: تاریخ و اندیشه آمده است، به مطالب جدیدی نیز پرداخته شود؛ از جمله، فصل جداگانه‌ای با عنوان «استمرار تفکر مرجئه» که مبحثی بدیع در آثار فارسی موجود است. علاوه بر این، موضوعاتی همچون «عقاید و آراء مرجئه و علل شکل‌گیری آن»، «مرجئه از دیدگاه قرآن و معصومین (ع)» و «نقد مرجئه» به بحث کشیده شده‌اند با این امید که برای علاقه‌مندان مفید باشند.

تحقیق حاضر با روش کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از کتاب‌های ملل و نحل انجام گرفته است؛ این منابع در پایان کتاب ذکر شده‌اند. با استفاده از این منابع به بررسی سیر تاریخی، نحوهٔ شکل‌گیری، زمینه‌های شکوفایی و افول، تقسیمات درون‌فرقه‌ای، آراء و اصول اعتقادی این فرقه پرداخته شده است.

نوشتار حاضر یک مقدمه و چهار فصل دارد. مقدمه به بیان واژهٔ «ملل و نحل» و مهم‌ترین کتاب‌های این حوزه می‌پردازد که تاکنون به نگارش درآمده‌اند. فصل اول این نوشتار به بیان و بررسی موضوعاتی چون معانی لغوی و اصطلاحی ارجاء، پیدایش و افول و زمینه‌های سیاسی و حکومتی این فرقه اختصاص دارد و به این پرسش پاسخ می‌دهد که «آیا مرجئه دین پادشاهان بوده و از هر پادشاه و حاکمی دفاع می‌کرده است و یا آنکه اهل این فرقه با پادشاهان و حاکمان مخالفی نیز داشته‌اند؟».

در فصل دوم در پی بیان عقاید مرجئه هستیم؛ عقایدی همچون «ماهیت ایمان و جایگاه عمل»، «اسلام و ایمان از دیدگاه مرجئه»، «فرقه‌های سیزده‌گانهٔ مرجئه» و «دیدگاه‌های مرجئه افراطی و مرجئه اعتدالی».

در فصل سوم این نوشتار به موضوع استمرار تفکر «ارجاء» و مباحثی از این دست می‌پردازیم که آیا صرف شیعه بودن و داشتن محبت امیرالمؤمنین (ع) و امام حسین (ع) عامل نجات انسان در قیامت است؟ آیا فرقه‌هایی وجود دارند که برخی تفکرات ارجائی در اعتقادات آنان جای گرفته باشند؟ در این فصل، به بیان فرقه‌های «اهل حق»، «نصیری» و «صوفیه» پرداخته می‌شود که می‌توان پاره‌ای از باورهای ارجائی را در آنان یافت.

در فصل چهارم به بیان نقد آراء و عقاید مرجئه از دیدگاه قرآن و کلام معصومین (ع) پرداخته، نقدهای نظری و عملی وارد بر مرجئه بیان می‌شود.

این تحقیق حاصل تلاشی مستمر و طولانی بوده است؛ باین حال از کاستی‌ها، غفلت‌ها و سهل‌انگاری‌هایی که لازمهٔ هر فعالیت بشری است مبرا نخواهد بود. با وجود این، امیدوارم این اثر در بیان پاره‌ای از اصول اعتقادی و اندیشه‌های این فرقه راهگشا و سودمند باشد.

از ریاست محترم سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، جناب حجت‌الاسلام دکتر

احمد احمدی، و ریاست محترم دانشگاه ادیان و مذاهب، جناب حجت‌الاسلام دکتر سید ابوالحسن نواب، در به ثمر رسیدن این تحقیق و عرضه آن به جامعه علمی و پژوهشی کشور سپاسگزارم.

شهاب‌الدین وحیدی مهرجردی
عضو هیئت علمی دانشگاه آیت‌الله حائری میبد

مقدمه

پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) منازعات کلامی گوناگونی در پاره‌ای مسائل در میان پیروان آن حضرت در گرفت. این مسائل در دگرگونی‌های فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی آن روزگار ریشه داشت. با رواج اندیشه‌های گوناگون، رفته‌رفته فرقه‌های متعددی در قرن اول پدید آمدند. از جمله مسائل کلامی‌ای که باعث بحث و نزاع شدند، مسئله «ارجاء» بود که در نهایت به پیدایش فرقه‌ای با نام «مرجه» منجر شد. در این کتاب قصد داریم به تاریخ و اندیشه‌های این فرقه بپردازیم.

در مباحث ادیان و مذاهب با آثاری سروکار داریم که عنوان «ملل و نحل بر خود دارند. از آنجاکه این آثار از جمله منابع مبحث حاضرند، در آغاز به ریشه‌یابی واژه ملل و نحل و منابع مکتوب این حوزه می‌پردازیم. این آثار به دو زبان عربی یا فارسی نگاشته شده‌اند.

ملل و نحل

«ملل» جمع ملت (ملة) از ریشه «مَلَّ» (م ل ل) و «نحل» جمع نحله از ریشه «ن ح ل» به معنای شریعت، دین، کیش، آیین، طریقت و سنت است.¹ مهم‌ترین و نخستین کاربرد این دو واژه را می‌توان در معنای آیین، شریعت، دین و کیش دانست. در آثار مربوط به مباحث ادیان و مذاهب، مقصود از «ملل» پیروان دین‌ها و آیین‌های مستقل است؛ آیین‌هایی همچون مسیحیت، یهودیت و مجوس.² ملت به نام پیامبران نیز اضافه می‌شود؛ مثلاً گفته می‌شود ملت ابراهیم (ع)، ملت محمد (ص).³ مراد از «نحل» نیز پیروان نگرش‌ها و دیدگاه‌های خاص در یک دین مشخص است؛ مثلاً هر یک از کاتولیک، پروتستان و ارتدکس در مسیحیت و اهل سنت و تشیع در اسلام نحله به‌شمار می‌آید. از این منظر، فرقه برابر نهاد مناسبی برای نحله است که در منابع در کنار «ملة» ذکر می‌شود.⁴

بنابراین اصطلاح نحله در مقایسه با اصطلاح ملت، مصداق‌های محدودتر و کمتری دارد؛ زیرا پیروان پاره‌ای

1. ابن منظور، لسان العرب، ج 13، ص 188؛ ج 14، ص 74؛ زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج 8، ص 119 و 130؛ فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج 4، ص 52 و 56؛ طریحی، مجمع البحرین، ج 5، ص 474؛ صفی‌پوری، منتهی الارب، ج 3 و 4، ص 1208؛ ابن حزم، الفصل فی الملل و الاهواء و النحل، ج 1، ص 20.

2. شهرستانی، الملل و النحل، ج 1، ص 13.

3. طریحی، مجمع البحرین، ج 5، ص 474؛ ابن حزم، الفصل فی الملل و الاهواء و النحل، ج 1، ص 177.

4. صابری، تاریخ فرق اسلامی، ج 1، ص 16.

از نحله‌ها و فرقه‌ها زیرمجموعهٔ یک ملت یا دین هستند. گفتیم که واژهٔ «ملت» از «ملّ» گرفته شده است و اولین معنایی که در آثار لغوی برای فعل «مَلَّ» ذکر شده، «أَدخَلَ» (داخل کرد) است.¹ دلیل اطلاق فعل «مَلَّ» بر دین، شریعت، کیش و آیین آن است که عقاید دینی را به فرد عرضه می‌کنند و آن عقاید به قلب آن شخص داخل می‌شوند و در روح و وجود او اثر می‌گذارند. فعل «مَلَّ» به معنای خاکستر گرم نیز آمده است؛ آتش نرم و ملایمی که نان بر روی آن پخته می‌شود. اما وجه اشتقاق در معنای اخیر، اثری است که نان در آتش می‌گذارد.²

بنابراین دلیل اشتقاق و مشتق شدن «ملت» به معنای آیین، دین، کیش، سنت و طریقت از ریشهٔ لغوی آن به مناسبت اثری است که دین یا آیین در قلب و روح شخص می‌گذارد و آن آیین و دین در آن شخص داخل می‌شود و او خود را به پذیرش اعتقادات آن آیین و دین ملزم می‌کند.

دربارهٔ کلمهٔ «نحله» معانی متعدد لغوی ذکر شده است که می‌توان این معانی را به چهار معنا برگرداند: الف) اصل این لغت از ریشهٔ «نحل» به معنای لاغری، ضعف، بیماری و مرض است. همهٔ اربابان لغت در آثار خود، به این معنای نحله اشاره کرده‌اند. ب) به معنای بخشش و عطا کردن کابین زن است. ج) به معنای ادعا کردن و ادعای باطل است (یعنی ادعا در مورد چیزی که از آن او نباشد و آن را به خود نسبت دهد). د) به معنای تدبیر و فریضه است.³

ظاهراً معنای واقعی این واژه که به مناسبتی در موارد مختلف به کار رفته، همان ضعف و لاغری است که از تحول به معنای لاغری پس از بیماری گرفته شده است. همین معنا در تمامی موارد استعمال آن مشاهده می‌شود؛ مثلاً «جَمَلٌ نَاحِلٌ» یعنی شتر لاغر و «سُیُوفٌ نَواحِلٌ» یعنی شمشیرهایی که در اثر کثرت استعمال، باریک و نازک شده‌اند. حتی کلمهٔ «نحل» به معنای زنبور عسل، به مناسبت باریکی تنه و میان زنبور است. انتحال به معنای نسبت دادن امر خلاف واقع نیز به دلیل ضعف و سستی چنین نسبتی است.⁴

در کتب رایج ملل و نحل جز همین معنای مصطلح و رایج تعریف مشخصی برای آن بیان نشده است. البته شهرستانی در کتاب *الملل و النحل*⁵ با عنوان «ارباب دیانات و الملل» به بیان معنای دین، ملت، شرعه، منهج، سنت و جماعت می‌پردازد و می‌گوید: «دین به معنای اطاعت و فرمانبرداری است.» وی در تعریف «ملت» می‌گوید: نوع انسان در زندگی خود به جماعتی از نوع خود نیاز دارد تا در زندگی و امور مربوط به معاش و همچنین برای آماده کردن زندگی پس از مرگ و آنچه در آخرت به آن نیاز دارد به او کمک کند. این صورت اجتماع، «ملت» است و راه و طریق خاصی که نوع انسان را به این صورت درمی‌آورد، منهج، شرعه و سنت است. او می‌گوید: «ملت از ابراهیم آغاز می‌شود».⁶

1. ابن منظور، *لسان العرب*، ج 13، ص 18؛ زبیدی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج 8، ص 119؛ فیروزآبادی، *القاموس المحيط*، ج 4، ص 52.

2. صفی‌پوری، *منتهی الارب*، ج 3 و 4، ص 1208؛ فیروزآبادی، *القاموس المحيط*، ج 4، ص 52؛ اصفهانی، *معجم مفردات الفاظ قرآن*، ص 492؛ ابن منظور، *لسان العرب*، ج 13، ص 18؛ زبیدی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج 8، ص 119.

3. ابن منظور، *لسان العرب*، ج 14، ص 74؛ زبیدی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج 8، ص 129؛ فیروزآبادی، *القاموس المحيط*، ج 4، ص 55؛ صفی‌پوری، *منتهی الارب*، ج 3 و 4، ص 1221؛ طریحی، *مجمع البحرین*، ج 5، ص 478؛ اصفهانی، *معجم مفردات الفاظ قرآن*، ص 506.

4. ابن منظور، *لسان العرب*؛ زبیدی، *تاج العروس من جواهر القاموس*؛ فیروزآبادی، *القاموس المحيط*؛ صفی‌پوری، *منتهی الارب*؛ اصفهانی، *معجم مفردات الفاظ قرآن*.

5. شهرستانی، *الملل و النحل*، ج 1، ص 38.

6. همان‌جا.

در اصطلاح حقوقی و حقوق بین‌الملل در تعریف ملت گفته می‌شود: دسته‌ای از افراد انسانی که عموماً در خاک معینی سکونت اختیار کرده‌اند و دارای وحدت نژاد و زبان و مذهب‌اند؛ به طوری که این وحدت برای آن افراد، طرز فکر و تاریخ مشترک بدان‌گونه ایجاد کند که پیوند همزیستی بین آنها پدید آورد. در فقه اسلامی نیز «ملت» به همین معنا استعمال می‌شود.¹

در قرآن کریم، پانزده بار لفظ «ملت» و دویار مشتقات «نحله» به کار رفته است. بنابر آنچه بیان شد، برخی از افراد، ملل (جمع ملت) را به معنای طریقه انبیا و با بار مثبت به کار می‌برند.² گویا صاحبان آثار ملل و نحل، همین مفهوم را از این واژه برداشت کرده و آن را مترادف ادیان آسمانی دانسته‌اند. باین‌حال، این واژه در قرآن درباره طریقت اقوام غیرمتدین و در معنای منفی نیز به کار رفته است.³ نحل جمع نحله، که در منابع در برابر «ملئ» به کار رفته، به معنای ادعا یا ادعای دروغ⁴ است و به پیروان نگرش‌ها و دیدگاه‌های خاص در میان پیروان یک دین مشخص اطلاق می‌شود. کلمه نحله، در اهو و آراء فلسفی (در مقابل ملل و دیانات) نیز به کار رفته است. این کاربرد به لحاظ واقعیت نداشتن پندارهای بشری در مقابل ادیان الهی (به عقیده ملیین) است و می‌توان آن را با مکتب‌های غیرآسمانی مترادف گرفت.⁵ بنابراین، مراد از «ملل»، دیانات و مراد از «نحل»، آراء و مذاهب فلسفی است.⁶

فایده و دلیل مطالعه ملل و نحل را می‌توان آشنایی با ادیان و مذاهب متفاوت، برقراری ارتباط و آگاهی از اعتقادات دینی آنان و نیز ارضای حس کنجکاوی افراد⁷ و سوق دادن خواننده به عمق اختلافات و ریشه باورهای متفاوت ادیان و مذاهب گوناگون دانست. بنابراین از دو دیدگاه می‌توان به مطالعه و پژوهش درباره ملل و نحل پرداخت: یکی از دیدگاه کلامی و عقلی - فلسفی که در آن از درستی و نادرستی اصل ادیان و مذاهب و عقاید آنها بحث می‌شود؛ و دیگر، از دیدگاه تاریخی و اجتماعی که به تاریخ پیدایش، اعتقادات، تحولات تاریخی و اجتماعی و آگاهی از عقاید آن ملل و نحل مربوط است، بی‌آنکه به اثبات یا نفی آن آراء و عقاید خاص پرداخته شود.⁸ با نگاهی به آثار این حوزه درمی‌یابیم که بیشتر آنان در آثار خود نگرش دوم را برگزیده‌اند و به بیان عقاید و بررسی تاریخی شکل‌گیری و سرگذشت تحولات ادیان و مذاهب و فرقه‌های آنها پرداخته‌اند.

دلیل نویسندگان مسلمان برای نگارش کتاب‌های ملل و نحل را می‌توان حدیث نبوی هفتادوسه ملت یا حدیث افتراق دانست. این روایت یکی از احادیثی است که توجه فراوان نویسندگان کتاب‌های ملل و نحل را به خود جلب کرده است.⁹ در منابع معاصر، این حدیث را فرقل¹⁰ و سبحانی¹ ذکر کرده‌اند. حدیث افتراق در جوامع

1. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ش 5465، ص 684.

2. نحل، 123.

3. یوسف، 37.

4. ابن منظور، لسان العرب، ج 14، ص 74.

5. شهرستانی، الملل و النحل، ج 1، ص 13.

6. مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، ص «هشت».

7. توفیقی، آشنایی با ادیان بزرگ، ص 16.

8. مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، ص «هشت».

9. بغدادی الفرق بین الفرق، ص 21 و 22؛ شهرستانی، الملل و النحل، ج 1، ص 13؛ حسینی علوی، بیان الادیان، ص 51-53.

10. عوامل و اهداف نشأة علم الکلام فی الاسلام، ص 57.

جوامع روایی اهل سنت نیز آمده است؛ مثلاً در سنن ابن ماجه،² مسند احمد حنبل،³ سنن ابن داوود،⁴ سنن ترمذی،⁵ المستدرک علی الصحیحین حاکم نیشابوری،⁶ العقد الفرید ابن عبدربه اندلسی.⁷ پاره‌ای از منابع شیعی این حدیث نیز بدین قرار است: امالی شیخ صدوق،⁸ احتجاج طبرسی،⁹ بحار الانوار علامه مجلسی،¹⁰ الصراط المستقیم زین‌الدین علی بن محمد بن یونس.¹¹ حافظ نیز در دیوان خود به این روایت اشاره داشته است:

جنگ هفتادودو ملت همه را عذر بنه چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

از جمله اهداف نگارش آثار ملل و نحل را می‌توان بیان تاریخ و عقاید ملت‌ها، آیین‌ها، فرقه‌ها، تاریخ تحولات و علل و نحوه شکل‌گیری آنها دانست؛ اما درحقیقت، مهم‌ترین هدف این آثار ارزش‌گذاری و داوری نویسندگان و نگارندگان درباره بیان فرقه ناجیه یا متمایز ساختن فرقه مورد نظر آنان از دیگر فرقه‌هاست.

در هر دینی بعد از رحلت پیامبر آن دین، مسائل گوناگون اعتقادی زیادی در میان پیروان آن دین مطرح می‌شود. چنان‌که در جهان اسلام بعد از رحلت پیامبر عظیم‌الشأن (ص)، گسترش سریع و حیرت‌انگیز اسلام در نیمه اول قرن نخست هجری باعث ورود مسائل فرهنگ‌های گوناگون در مباحث رسمی مسلمانان شد و هر روز مسئله جدیدی به این موضوعات اضافه شد. بدین جهت جهان اسلام از اواخر قرن دوم به نگارش و تبیین نظرات و دیدگاه‌های اعتقادی فرقه‌های گوناگون روی آورد و کتبی با عنوان «مقالات» نگاشته شدند. درباره اولین کتاب ملل و نحل و نام آن اطلاع دقیقی در دست نیست. تنها شیخ طوسی¹² در این زمینه می‌نویسد: در زمان مهدی عباسی (م 169ق) در اواسط قرن دوم، ابن مفضل اولین کتاب مقالات را با نام صنوف الفرق به صورت صنف‌صنف و فرقه‌فرقه نگاشت. در این باره که چه کسی اولین بار عنوان «ملل و نحل» را برای این علم به کار برد، براساس آثار موجود می‌توان گفت عبدالقاهر بغدادی این عنوان را برای اثر خویش برگزید. وی به‌رغم انتخاب چنین عنوانی فقط فرقه‌های اسلامی را بررسی کرد، نه تمامی ادیان و نحله‌ها و فرقه‌های آنها را.

چنان‌که گفته شد، تا پیش از این اثر کتاب‌های این حوزه مطالعاتی مقالات نامیده می‌شدند، نه ملل و نحل. صاحبان این آثار بیشتر به سیر تطور تاریخی مسائل کلامی پرداخته‌اند. از باشکوه‌ترین و مشهورترین تألیفات این دو قرن، می‌توان از آثاری همچون المقالات ابو عیسی وراق (م 247ق)، المقالات ابوالقاسم کعبی بلخی معتزله (م 30ق)، مقالات زرقان (قرن 3ق)، فرق الشیعه نوبختی (م 300ق)، المقالات و الفرق سعدبن عبدالله اشعری (م 299 یا 301ق) و مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین ابوالحسن اشعری (م 324ق) نام برد. کتب یادشده

1. الجوه فی الملل و النحل، ج 1، ص 25.

2. ج 4، ص 394.

3. ج 4، ص 102.

4. ج 4، ص 198.

5. ج 5، ص 26.

6. نوری طبرسی، مستدرک الوسائل و مستنبط السائل، ج 1، ص 218.

7. ج 2، ص 343.

8. ص 523.

9. ص 263.

10. ج 9 و 10، ص 114 و 168.

11. ج 2، ص 37.

12. طوسی، اختیار معرفة الرجال، ص 226، ش 479.

بیشتر به تاریخ پیدایش و تطور مسائل اعتقادی فرقه‌ها و مذاهب و نام آنها پرداخته‌اند. مثلاً کتاب مقالات الاسلامیین اشعری که بیشتر به اعتقادات پرداخته از نام فرقه‌ها و نحله‌ها نیز غفلت نکرده است. در قرن چهارم و پنجم، این آثار تغییر کرد و نویسندگان این دو قرن به‌جای مباحث کلامی به تاریخ مذاهب اسلامی پرداختند. آثار در قالب مذاهب، شکل و نام‌های جدیدی به خود گرفت. مهم‌ترین آثار این دو قرن عبارت‌اند از: *التنبیه و الردّ علی اهل الاهواء و البدع ملطی شافعی؛ الفصل فی الملل و الاهواء و النحل ابن حزم اندلسی؛ الملل و النحل شهرستانی*. در این دو قرن، علاوه بر چرخش مباحث از کلام به تاریخ مذاهب، چرخش دیگری هم وجود داشت و آن اینکه به اختلاف مذاهب مخالف نویسنده کتاب توجه بیشتری شد. نمونه بارز آن را می‌توان کتاب *الفرق بین الفرق* بغدادی دانست. نگارش کتاب چنان است که خواننده اذعان می‌کند هیچ اختلافی میان گروه‌های اهل سنت وجود ندارد و تمامی اختلافات برآمده از مکاتب مخالف اصحاب حدیث و اشاعره است.

از قرن ششم تا هشتم به این علم توجه کمتری شد و در تاریخ مذاهب اسلامی و ملل و نحل کتاب معتبری نوشته نشد. پس از قرن هشتم، بحث تاریخ مذاهب نیز کم‌رنگ و بدین ترتیب دوران رکود علوم اسلامی آغاز شد و تا قرن چهاردهم ادامه یافت. سرانجام در قرن چهاردهم، دوباره مباحث تاریخ مذاهب اسلامی با عنوان ملل و نحل مطرح شد و کتبی چند در این زمینه به نگارش درآمد. مصریان در این زمینه پیشتاز بودند و کتاب‌های متعددی در این حوزه نوشتند؛ آثاری همچون *ظهرالاسلام و ضحی الاسلام* اثر احمد امین؛ *نشأةالفکر الفلسفی فی الاسلام* اثر علی سامی نشار؛ *مذاهب الاسلامیین* تألیف عبدالرحمن بدوی و *تاریخ المذاهب الاسلامیه* اثر محمد ابوزهره. ایران اسلامی نیز با کمی تأخیر به این مسئله توجه کرد و در این اواخر کتاب‌هایی مثل *بحوث فی الملل و النحل* اثر آیت‌الله سبحانی نگاشته شد.¹ در دو دهه گذشته، کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری درباره مذاهب اسلامی یا ملل و نحل به زبان فارسی تألیف یا ترجمه شده است؛ مانند فرق و مذاهب کلامی تألیف علی ربانی گلپایگانی؛ *تاریخ اندیشه‌های کلامی در اسلام* نوشته عبدالرحمن بدوی؛ *آشنایی با فرق و مذاهب* اثر رضا برنجکار؛ *تاریخ فرق اسلامی* تألیف حسین صابری؛ *فلسفه و کلام اسلامی* تألیف مونتگمری وات و کتاب‌های فرق تسنن و آشنایی با فرق تشیع اثر مهدی فرمانیان (به‌صورت مجموعه مقالات درباره مذاهب گوناگون تسنن و تشیع).

از منظری کلی می‌توان منابع ملل و نحل و کتاب‌های تألیف‌شده در این رشته را به سه دسته تقسیم کرد:

الف) کتاب‌هایی که تمامی ادیان و مذاهب را دربر می‌گیرند؛ این نوع کتاب‌ها با عنوان ملل و نحل نوشته شده‌اند؛

ب) آثاری که به بیان نحله‌ها و فرقه‌های اسلامی پرداخته‌اند و در آنها صرف اسلامی بودن محل توجه بوده است؛

ج) نوشته‌هایی که فقط به بررسی و پژوهش درباره یک نحله یا یک مسئله مهم اختلافی در یک نحله یا مذهب پرداخته‌اند. در این دسته آثار، عنوان غالبی وجود ندارد که به همه آنها اطلاق شود، بلکه براساس سلیقه‌های نویسندگان، نام‌ها و عنوان‌های متفاوتی بر آنها نهاده شده است. در اینجا مهم‌ترین منابع موجود از هر سه نوع به‌اختصار معرفی می‌شوند. ترتیب این آثار براساس تاریخ

1. صفری فروشانی، «راهنمای مطالعات فرقه‌شناسی اسلامی»، هفت آسمان، ش 9 و 10، ص 121.

وفات نویسندگان آنهاست:

1. مسائل الامامه: این کتاب به ابوالعباس عبدالله بن محمد معروف به «ناشی اکبر» و «ابن شرشیر» (م 293ق) منسوب است. جوزف فان فلوتن (اسلام‌شناس آلمانی) این کتاب را تصحیح کرده و آن را به ناشی اکبر نسبت داده است، اما ویلفرد مادلونگ - یکی از مهم‌ترین فرقه‌شناسان اسلامی در عصر حاضر - بر آن است که این کتاب نوشته جعفر بن حرب معتزلی (م 246ق) است. به‌رحال این اثر به قرن سوم بازمی‌گردد و گزارش مبسوطی از اعتقادات مذاهب گوناگون درباره امامت است. این کتاب اخیراً به همت مرکز مطالعات ادیان و مذاهب قم ترجمه و منتشر شده است.
2. فرق الشیعه: ابومحمد حسن بن نوبختی (م 300ق) از علمای بزرگ امامیه در قرن سوم بود و این اثر از تألیفات اوست. نوبختی در این کتاب به بیان فرقه‌ها و اختلافات شیعه به معنای عام پرداخته و سیر این فرقه‌ها را براساس ظهور آنها از زمان رحلت پیامبر اسلام (ص تا روزگار خویش بیان کرده است. می‌توان گفت که وی بی‌طرفانه به نقل آراء مذاهب و گرایش‌های متفاوت پرداخته است. این کتاب را محمدجواد مشکور به فارسی ترجمه کرده است.
3. المقالات و الفرق: اثر سعد بن عبدالله اشعری قمی (م 299 یا 301ق)، از محدثان نامی شیعه در قرن سوم، است. این کتاب در بیان مطالب، شیوه‌ای شبیه به شیوه کتاب فرق‌الشیعه نوبختی دارد. ترجمه و نشر این اثر به زبان فارسی از محمدجواد مشکور است.
4. مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین: ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری (م 324ق بنیان‌گذار مکتب کلامی اشاعره است و این اثر از آن اوست. این کتاب یکی از قدیم‌ترین و جامع‌ترین منابع فرقه‌شناسی است که به تمامی مذاهب و گرایش‌های فکری و نیز دیدگاه‌های متفاوت اعتقادی آنها پرداخته است. این اثر با این ویژگی‌ها یکی از کتب مرجع در زمینه ملل و نحل به‌شمار می‌رود. نخستین چاپ این کتاب به همت محمد محیی‌الدین عبدالحمید، همراه با مقدمه و پاورقی‌های ارزشمند وی در قاهره به سال 1369ق، انجام پذیرفت و تاکنون چندین بار چاپ شده است. محسن مؤیدی بخش اول آن را ترجمه کرده است.
5. الزینه فی الکلمات الاسلامیه العربیه: این کتاب نوشته احمد بن حمدان، معروف به ابوحاتم رازی، از پیشوایان برجسته مذهب اسماعیلی است. کتاب به بیان اصطلاحات اسلامی و ریشه آنها می‌پردازد. بخش سوم آن نیز به معرفی فرقه‌ها و فرقه‌شناسی اختصاص دارد. این کتاب را علی آقانوری ترجمه کرده است. عنوان فارسی اثر، گرایش‌ها و مذاهب اسلامی در سه قرن نخست هجری است که ناشر آن مرکز مطالعات و تحقیقات مذاهب اسلامی قم بوده است.
6. التنبيه و الرد علی اهل الاهواء و البدع: ابوحسین محمد بن احمد بن عبدالرحمن ملتوی شافعی (م 377ق) نویسنده این اثر است. مؤلف با پذیرش روایت هفتادوسه فرقه، مجموع فرقه‌ها را به عدد هفتادوسه می‌رساند و اهل جماعت را فرقه ناجیه معرفی می‌کند. این کتاب را می‌توان یکی از نخستین آثار در زمینه مطالعات فرقه‌شناختی دانست. این اثر هنوز به فارسی ترجمه نشده است.
7. الفرق بین الفرق و بیان الفرقه الناجیه منهم: این کتاب نوشته ابومنصور عبدالقاهر بن طاهر بغدادی (م 429ق) است. وی از متکلمان اشعری مذهب است و با تمسک به حدیث افتراق، اصحاب حدیث و اشاعره را فرقه ناجیه‌ی داند و سایر فرقه‌ها را اهل هلاکت معرفی می‌کند. محمدجواد مشکور آن را با نام تاریخ مذاهب

اسلام به فارسی ترجمه کرده است. گفتنی است که عبدالقاهر بغدادی اثر دیگری به نام *الملل و النحل* دارد که دکتر البیر نصری نادر به تحقیق درباره آن و نیز انتشار آن پرداخته است. این اثر را می‌توان خلاصه الفرق بین الفرق دانست. بغدادی نخستین کسی است که عنوان *الملل و النحل* را برای کتاب خود برگزیده است.¹

8. *الملل و النحل*: این اثر از ابن فورک جمال‌الدین احمد بن محمد اصفهانی (م 451ق) از بزرگان معتزله بوده است.

9. *الفصل فی الملل و الاهواء و النحل*: این کتاب که گاهی با نام *خلاصه الفصل خوانده می‌شود*، اثر ابومحمد علی بن احمد بن سعید معروف به ابن حزم اندلسی (م 456ق) است. کتاب *الفصل* از بزرگ‌ترین تألیفات در *ملل و نحل* و در پنج جلد رحلی است و در مقایسه با منابع پیشین مفصل‌تر به نظر می‌رسد. باین حال برخلاف آنها، آمیخته‌ای از مباحث کلامی، تاریخی و نیز نقدهای تند و گزنده و آلوده به تعصب نویسنده است. از این رو می‌توان گفت که بیشتر به رديه نویسی علیه دیگر ملل و نحل شبیه است. این کتاب تاکنون به فارسی ترجمه نشده است.

10. *عقائد الثلاث و السبعین فرقه*: ابومحمد یمنی، از علمای قرن ششم اهل سنت در یمن، این کتاب را نوشته است. اساس کار نویسنده در فصل‌بندی حدیث افتراق است. وی هر کدام از فرقه‌های شیعه، مرجئه خوارج و معتزله را به هیجده فرقه تقسیم کرده است که جمع آنها هفتادودو فرقه می‌شود و فرقه ناجیه را اصحاب ابوحنیفه، مالک، شافعی، داود ظاهری و احمد بن حنبل می‌داند که در اصول با یکدیگر متفق و در فروع مختلف‌اند. از مهم‌ترین مباحث این کتاب، بحثی درباره باورها و تاریخ اسماعیلیه مخصوصاً اسماعیلیه یمن است. این اثر نخستین بار در سال 1414ق در هشتصد صفحه و دو جلد در عربستان سعودی به چاپ رسیده است.

11. *الملل و النحل*: مؤلف این کتاب ابوالفتح محمد بن عبدالکریم شهرستانی (م 548ق) از متکلمان شافعی ایرانی تبار است. مباحث این کتاب در دو بخش *ملل* (ادیان) و *نحل* (مذاهب) تنظیم شده‌اند. نظم و ترتیب آن در بیان فرقه‌ها و گزارش محققانه درباره فرقه‌ها ویژگی‌هایی هستند که آن را به آثار دیگر برتری داده و از این رو توجه بیشتری را به خود جلب کرده است؛ بدین ترتیب معروف‌ترین کتاب علم *ملل و نحل* شده و نام آن بر این علم غلبه یافته است. *ملل و نحل* شهرستانی به چندین زبان از جمله فارسی، ترکی و آلمانی ترجمه شده است. از آن دو ترجمه فارسی در دست است که به قرن نهم و یازدهم بازمی‌گردند. یکی از مهم‌ترین چاپ‌های آن با مقدمه محمد سیدگیلانی در سال 1381ق در قاهره بوده است.

12. *بیان الادیان*: تألیف ابوالمعالی محمد الحسینی العلوی است. ظاهراً قدیم‌ترین نوشته فارسی در زمینه *ملل و نحل* است. این کتاب، حدوداً 36 سال پیش از *ملل و نحل* شهرستانی تألیف شد. یکی از بخش‌های جالب توجه این کتاب، مقدمه مختصر نویسنده است. وی در این مقدمه، علاوه بر ذکر چیزهایی که در باب *ملل و نحل* نزد استادان خود فرا گرفته است، به کتب و منابع متفاوتی می‌پردازد که استادان فن در این زمینه نوشته بوده‌اند و او به آنها مراجعه کرده است؛ منابعی همچون: *البدأ و التاریخ مقدسی*؛ *ابد علی* عامری نیشابوری؛ کتابی از ابوالخیر حسن بن سوار خمار که گویا همان کتاب *سیره الفیلسوف* او باشد؛ *آراء الهند* ابوریحان بیرونی؛ *المقالات* محمد بن هارون وراق؛ کتابی از ابوزید احمد بن سهل بلخی که نام آن نیامده است؛ کتاب *اختصارات* از ابوالحسن

1. بغدادی، *الملل و النحل*، ص 10، 38 و 41.

نویزی المقدم مع فی الغیبه سید مرتضی علم‌الهدی و کتاب احسن الکبار که نویسنده آن به‌درستی معلوم نشده است.

کتاب بیان الادیان تاکنون چندبار چاپ شده است که اولین بار به همت شارل شفر در سال 1883م همراه با ترجمه‌ای به زبان فرانسوی در پاریس انتشار یافت. بعد در سال 1321ش با تصحیح اقبال آشتیانی در تهران و در سال 1376ش نیز همین چاپ با تصحیحی از محمدتقی دانش‌پژوه در تهران تجدید چاپ شد.

13. الفرق المتفرقة بین اهل الزيغ و الزندقه: این کتاب تألیف ابومحمد عثمان بن عبدالله بن حسن عراقی حنفی (فوت حدود 500ق) و یکی از منابع فرعی فرقه‌شناختی اهل سنت است. مؤلف پس از پرداختن به حدیث هفتادوسه ملت، فرقه‌های اصلی را شش مورد می‌داند: «ناجیه»، «رافضه»، «جبریه»، «قدریه»، «مشبهه» و «معطله». او هر یک از این فرقه‌ها را به‌طور مساوی به دوازده فرقه کوچک‌تر تقسیم می‌کند تا عدد هفتادودو به دست آید.

14. الحور العین: این اثر از نشوان حمیری (م 573ق) از علما و دانشمندان یمن است.

15. اعتقادات فرق المسلمین و المشرکین: این کتاب از فخرالدین رازی (م 606ق) مؤلف پرکار شافعی مذهب است؛ کتابی مختصر در هشت باب که عقاید معتزله، خوارج، روافض، مشبهه، کرامیه، جبریه، جهیمیه، نجاریه، ضرایه، بکریه (پنج فرقه اخیر در باب ششم است)، مرجئه و در پایان صوفیه را بررسی کرده است.

16. تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام: این اثر به سید مرتضی حسنی رازی، از علمای شیعی قرن ششم و هفتم قمری، منسوب است. این کتاب در باب ملل و نحل و بعد از بیان الادیان دومین کتاب فارسی‌زبان در این زمینه است.

17. الملل و النحل: این اثر از ابن‌مرتضی (م 840ق) از عالمان و بزرگان زیدیه است.

18. المنیة و الامل فی شرح الملل و النحل: این کتاب را احمد بن یحیی بن المرتضی ابن المفضل بن منصور الحسنی الیمانی (م 840ق) نوشته است. این کتاب در سه باب «ذکر الفرق الکفریة»، «الفرق الاسلامیة» و «ذکر المعتزلة و طبقات هم» تدوین شده است.

19. هفتادوسه ملت: این کتاب با تصحیح محمدجواد مشکور منتشر شده است. تاریخ کتاب 887ق و زبان آن فارسی است؛ اما نویسنده آن معلوم نیست. این سومین کتاب ملل است که به زبان فارسی نوشته شده است و بعد از بیان الادیان و تبصره العوام قرار می‌گیرد.

در عصر حاضر نیز کتاب‌های زیادی در باب مللو نحل تألیف شده‌اند. نام مهم‌ترین آنها از این قرار است:

20. مذاهب الاسلامیین: نوشته عبدالرحمن بدوی مصری، که با نام تاریخ و اندیشه‌های کلامی در اسلام به فارسی ترجمه و در دو جلد منتشر شده است.

21. نشأة الفکر الفلسفی فی الاسلام: تألیف علی سامی النشار مصری.

22. ظهر الاسلام: اثر احمد امین مصری.

23. ضحی الاسلام: از همان نویسنده.

24. البحوث فی الملل و النحل: تألیف جعفر سبحانی.

25. تاریخ المذاهب الاسلامیه: اثر محمد ابوزهره که بخش مذاهب کلامی آن را علیرضا ایمانی ترجمه کرده است.

26. دبستان مذاهب: اثر کیخسرو اسفندیار.
27. ملل و نحل: از رشید یاسمی.
28. تاریخ ادیان: نوشته علی اصغر حکمت.
29. تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام تا قرن چهارم: تألیف محمدجواد مشکور.
30. فرهنگ فرق اسلامی: از همان نویسنده.
31. فرق و مذاهب کلامی: نوشته علی ربانی گلپایگانی.
32. آشنایی با فرق و مذاهب اسلامی: از رضا برنجکار.
33. شناخت مذاهب اسلامی: نوشته سید احمد محمودی.
34. تاریخ فرق اسلامی: اثر حسین صابری.
35. فرق تسنن: از مهدی فرمانیان.
36. فرق تشیع: از همان نویسنده.
- از دایرةالمعارف‌هایی که به ملل و نحل و فرقه‌های اسلامی پرداخته‌اند می‌توان به این موارد اشاره کرد:
37. دایرةالمعارف القرن العشرين: تألیف فرید وجدی مصری.
38. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی: اثر کاظم موسوی بجنوردی.
39. دایرةالمعارف بستانی.
40. دایرةالمعارف شیعی: اثر حسن الامین.
41. دایرةالمعارف: از استاد اعلمی.
42. دایرةالمعارف مصاحب: اثر غلامحسین مصاحب.
- از لغت‌نامه‌هایی که به ذکر نام ملل و نحل و فرقه‌های اسلامی پرداخته‌اند، این موارد قابل ذکرند:
43. المنجد؛ مادة م - ل - ل، و ن - ح - ل.
44. فرهنگ معین، بخش اعلام.
45. لغتنامه دهخدا، بخش اعلام.
- بعضی از منابع معاصر درباره ملل و نحل یا فرق به زبان عربی نوشته شده‌اند که عبارت‌اند از:
46. تاریخ الفرق الاسلامیة: اثر علامه شیخ محمد خلیل الزین؛ وی در این کتاب به بحث موضوعی در باب خلافت و فرق اسلامی خوارج معتزله، اشاعره و شیعه می‌پردازد.
47. فرق معاصرة: اثر غالب بن علیعواجی که در سه جلد در شهر جده چاپ رسیده است.
48. المذاهب و الملل: اثری از محمد عبدالرحمنکه در مکه مکرمه منتشر شده است.
49. دراسات فی الفرق و المذاهب القدیمة المعاصرة: اثر عبدالله الامینو چاپ بیروت است.
50. الفرق الاسلامیة من خلال الكشف و البیان: تألیف ابی سعید محمد بن سعید الازدی الفلهانی که انتشارات تونسآن را منتشر کرده است.
- همه منابعی که در اینجا نام برده شدند به عربی یا فارسی هستند. به احتمال بسیار، کتاب‌های دیگری نیز در زمینه ملل و نحل به سایر زبان‌ها وجود دارند؛ اما در اینجا بر آن بودیم که فقط فهرستی از منابع فارسی و عربی معرفی شوند.